

This is the **published version** of the bachelor thesis:

Rodríguez Pidelaserra, Marina; Comas Sabat, Marta, dir. Repensem la literatura infantil : Una mirada de gènere a les Biblioteques Escolars de Ripoll. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2024. (Grau en Educació Primària)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/301258>

under the terms of the license

This is the **published version** of the bachelor thesis:

Rodríguez Pidelaserra, Marina; Comas Sabat, Marta, dir. Repensem la literatura infantil : Una mirada de gènere a les Biblioteques Escolars de Ripoll. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2024. (Grau en Educació Primària)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/301258>

under the terms of the license

REPENSEM LA LITERATURA INFANTIL

Una mirada de gènere a les Biblioteques Escolars de Ripoll

PROJECTE D'APRENTATGE I SERVEI

Autora: Marina Rodríguez Pidelaserra

Tutora: Marta Comas Sàbat

Data de lliurament: 03/06/2024

Grau: Educació Primària

Universitat Autònoma de Barcelona

ÍNDIX

1. Plantejament del problema o necessitat	2
2. Objectius	3
3. Contextualització	4
4. Pla de treball	8
5. Marc teòric	10
5.1. Els Projectes d'Aprenentatge i Servei	10
5.2. La importància de la coeducació	11
6. Justificació de la tria de llibres	14
6.1. Fugir dels "Libros para".	16
6.2. Potenciar al lector feble	18
6.3. Oferir varietat en la tipologia i funcionalitat dels llibres	18
7. Tria de llibres	21
8. Proposta d'activitats a partir del llibre "Marduix" d'Enric Larreula i Vidal	23
9. Dinamització del seminari del CRP	26
10. Conclusions /Discussió	26
11. Reflexions finals	26
12. Bibliografia	26
13. Annexos	26

1. Plantejament del problema o necessitat

Aquest Treball de Final de Grau, que es caracteritza per ser en format d'APS, té, per força una necessitat donada d'entrada amb què treballar. En aquest cas, l'APS tenia a veure amb l'ampliació de la secció de llibres infantils amb perspectiva de gènere de la llibreria "La Lluerna".

La Lluerna és una llibreria situada al centre de Ripoll, que neix de la Cooperativa Mas Sala; una cooperativa d'habitatge que es dedica a l'agricultura, la ramaderia, la gestió forestal, l'educació, l'allotjament de turisme rural, la restauració, la intercooperació i la cultura. Dins dels àmbits de l'educació i la cultura, les companyes de la cooperativa, van voler obrir "La Lluerna", una llibreria que té com a objectiu esdevenir un punt de referència cultural i oferir lectura, activitats i formacions de qualitat. És aquí on entra la universitat i jo com a estudiant amb el Projecte d'Aprenentatge i Servei.

Segons ens han explicat la Marta i la Carla, de "La Lluerna", feia temps que intentaven fer arribar a les escoles i famílies la tasca que estaven desenvolupant com a llibreria cooperativa. Al voler arribar a un públic ampli i voler tenir opcions de lectures per a infants, ja des d'un inici disponien d'una secció infantil a la llibreria. Van intentar comunicar-se amb les escoles de la ciutat i els voltants per proposar fer alguna tasca junts, però mai no van aconseguir-ho. Temps després, van decidir col·laborar amb la Universitat Autònoma de Barcelona per poder engegar un Projecte d'Aprenentatge i Servei que les ajudés en la seva tasca.

El seu objectiu més enllà de començar a treballar amb les escoles, tenia a veure amb ampliar la seva secció de llibreria infantil, afegint-hi llibres, contes i àlbums que treballéssin de manera implícita o explícita la perspectiva de gènere interseccional.

Per ajudar-nos a desenvolupar el nostre projecte i fer-lo acotat i aterrat a les escoles de Ripoll, vam decidir posar-nos en contacte amb el CRP de Ripoll. Aquest ens ha fet molt més fàcil l'anàlisi de les escoles amb què comptàvem així com la presa de contacte amb els i les mestres de les escoles a través dels seminaris que el mateix CRP ofereix a la comunitat docent de Ripoll.

2. Objectius

Per desenvolupar els objectius he seguit la següent seqüència:

El primer objectiu específic, té a veure amb la selecció de 13 títols; aquest, ens és necessari per assolir el segon objectiu específic: la dinamització del seminari del CRP. Aquests dos objectius conjuntament, faran possible l'assoliment de l'objectiu general: Fer arribar lectures amb perspectiva de gènere a les escoles de Ripoll a través de la Cooperativa "La Lluerna" i el CRP de Ripoll.

OBJECTIU GENERAL

- Fer arribar lectures amb perspectiva de gènere a les mestres d'escoles de Ripoll a través de la llibreria "La Lluerna" i el CRP de Ripoll

OBJECTIUS ESPECÍFICS

- Fer una selecció de 13 llibres per treballar diferents àmbits de la perspectiva de gènere a Cicle Inicial.
- Dinamitzar un seminari del CRP amb els i les mestres de Ripoll exposant la meua selecció de llibres i la proposta pedagògica per treballar una d'aquestes lectures a les aules.

3. Contextualització

Per poder desenvolupar una bona proposta i, sobretot, un marc teòric que sustenti i justifiqui el meu treball de final de grau, vaig creure necessari fer una anàlisi d'alguns factors que influïen i condicionaven el context en què havia de desenvolupar el meu Projecte d'Aprenentatge i Servei i que, molt probablement, també influïxin de certa manera, la meua futura pràctica com a docent.

En primer lloc, cal que entenguem la situació en què es troben avui en dia les biblioteques escolars de la majoria de centres a Catalunya. A la trobada amb el CRP de Ripoll, la Rosa Martínez, tècnica referent, va fer-nos un petit repàs dels canvis que havien patit les biblioteques escolars i quina influència i repercussió havia tingut això en l'educació; qüestions que exposo a continuació:

Ens trobem en un moment on, després de molts anys de donar molt pes a les biblioteques escolars, aquestes no s'han pogut o volgut mantenir per qüestions econòmiques i de personal. Anteriorment, el Departament d'Educació pagava a una mestra bibliotecària a mitja jornada a cada escola, en un programa de biblioteca escolar coneguda com a "PuntEdu". Això volia dir que la biblioteca de l'escola podia tenir un paper central en la línia de centre i el dia a dia a les escoles, doncs era possible que hi hagués un manteniment de la biblioteca, una actualització constant dels llibres, servei de préstec, una proposta pedagògica lligada a les lectures que es fessin i als projectes que s'estiguessin desenvolupant a l'aula, així com altres propostes com ara converses literàries, espais i propostes de la Biblioteca Escolar que, fins i tot, arribaven fora de les escoles.

Amb les retallades a l'educació, aquesta figura de mestra bibliotecària va desaparèixer de les escoles i, amb elles, moltes de les biblioteques escolars han anat tancant o perdent qualitat i, amb aquesta, perdent també la centralitat i el paper que havien arribat a jugar. Alguns centres han intentat seguir mantenint les biblioteques escolars, de forma força limitada i frustrada, implicant al claustre en la mesura del possible; però les que veritablement han sobreviscut i han seguit tenint pes o força són aquelles que han pogut comptar amb ajuda de les AFA's o de mestres jubilades que han destinat temps i diners a mantenir les biblioteques escolars.

Altrament, un altre factor important que condiciona la manca d'hàbit de lectura amb infants és la falta de referents lectors, tant a casa com a l'escola. Aquest és un factor que cal problematitzar i tenir clar que, si no ens veuen llegir a nosaltres, no llegiran ells i elles!

Aquesta pèrdua progressiva de les biblioteques escolars, conjuntament amb la pèrdua de la percepció de la importància de la lectura a l'Educació Primària, ha implicat una pèrdua de l'hàbit lector dels infants i, en conseqüència, un empitjorament qualitatiu i considerable de la comprensió lectora.

Ara mateix, segons diu la Rosa, referent en biblioteques del CRP de Ripoll, molts centres han fet l'anàlisi de la necessitat de disposar de biblioteques escolars en funcionament dins dels centres i sembla que s'està tornant a qualificar-les com a necessàries dins l'ordre de prioritats, invertint recursos econòmics, personals i temporals a actualitzar i organitzar el material així com fomentar la dinamització de la lectura a l'aula.

En segon lloc, un altre factor contextual que ens cal tenir en compte és el lloc on es desenvoluparà aquest Projecte d'Aprenentatge i servei. Per això, ens cal parlar del context polític de Ripoll, per poder entendre la rellevància de la tasca que desenvoluparem tant a la llibreria "La Lluerna", com a les escoles del CRP on s'apliqui la nostra proposta pedagògica.

Ara mateix, la ciutat de Ripoll està governada per Sílvia Orriols, amb el partit d'Aliança Catalana, un partit d'extrema dreta catalanista, que exposa constantment tant al programa polític com a les seves xarxes socials, contingut explícitament racista i xenòfob alhora que també fomenta un discurs misògin, LGBTfòbic i clarament classista. Amb tot, això, el que és important extreure'n a nivell reflexiu és la rellevància de la nostra actuació en termes pedagògics cap a una educació amb perspectiva de gènere, però també de raça i classe, una perspectiva de gènere interseccional.

Més enllà del context polític de Ripoll, també ens cal conèixer bé l'entitat col·laboradora en el projecte: la "Llibreria la Lluerna"; tasca que vaig poder desenvolupar gràcies a les visites a Ripoll, la informació de la seva pàgina web i, sobretot, gràcies a la informació que la Marta i la Carla van facilitar-me.

La Cooperativa Mas La Sala, amb seu a Sant Pau de Segúries (El Ripollès) va començar la seva activitat al 2019 i té per objectiu la regeneració d'ecosistemes. Amb aquesta filosofia, van engegar-se diverses línies de treball, que actualment són: un hort de muntanya productiu, amb venda directa a través de cistelles i mercats, producció de xai i vedella amb un circuit tancat exclusivament de pastura, una línia de turisme rural sostenible a la mateixa finca, i la línia cultural que es materialitza a través de la llibreria.

La Lluerna va obrir les seves portes l'hivern del 2022, després de detectar una necessitat flagrant en el seu entorn: Ripoll, capital de comarca amb 10.000 habitants (la meitat de població de tota la comarca) no tenia cap llibreria, i de fet, no n'hi havia cap com a tal en tota la comarca. Amb aquesta necessitat damunt la taula, i la convicció que la cultura és una eina d'arrelament i de transformació social, des de Mas La Sala van decidir iniciar aquesta línia de negoci.

La Lluerna és un projecte petit, que intenta posar el focus en la oferta: pretén ser una oferta variada però que no respongui als circuits més comercials i, per això, la tria dels llibres està molt encarada a donar espais a editorials petites i independents. A més, en una comarca tan petita i al prepirineu català, l'oferta cultural és molt escueta, ja que la cultura se sol concentrar a Barcelona i la seva àrea metropolitana. L'obertura de La Lluerna no tan sols volia donar resposta a la venda de llibres, sinó que també volia ser un espai de referència cultural més ampli. És per això que, des dels inicis La Lluerna té una programació que va des de clubs de lectura i presentacions de llibres, fins a concerts o obres de teatre passant per recitals de poesia, entre d'altres.

A més, segons m'explicaven, per a les cooperativistes de Mas la Sala el treball en xarxa és imprescindible; en aquest sentit, han engegat un projecte paral·lel amb El Refugi, la llibreria cooperativa de La Seu d'Urgell. Aquest projecte és La Traça Cultural (www.latraçacultural.cat), un espai web que compta amb un mapatge d'iniciatives culturals i una fitxa tècnica per cada una, una agenda cultural única i un espai d'intranet, exclusiu per les iniciatives on hi ha intercanvi de necessitats.

Pel que fa a la perspectiva feminista de la Lluerna, peça clau alhora de desenvolupar el meu ApS, la Carla i la Marta exposaven que per a elles la cultura és una eina clara d'intervenció i transformació social. A través de les diferents línies artístiques hi ha la possibilitat d'eixemplar el pensament crític i fer-ho de forma àmplia, arribant a col·lectius que potser d'una altra manera seria complicat arribar-hi. Davant d'una societat on encara hi predomina la cultura patriarcal, ens sembla el tot necessari posar atenció a les noves generacions, ja que si des de la infantesa som capaces de donar un espai a les lectures revisades i amb perspectiva feminista generarem entorns més amables per aquestes noves generacions.

Finalment, m'ha semblat rellevant parlar d'alguns altres trets que durant el desenvolupament del projecte i les diferents visites a Ripoll, he pogut anar observant com són el paper de La Lluerna a la ciutat, tot tenint en compte l'ambient rural on s'ubica, la referencialitat que té i, en conseqüència, l'impacte que aquest ha tingut en el producte final del meu ApS: el seminari del CRP de Ripoll que vam dinamitzar a la mateixa llibreria.

Cal que tinguem clar que La Lluerna s'ubica en un ambient rural, sent Ripoll la capital de la comarca i ciutat més gran d'aquesta, comptant amb poc més de 10.000 habitants. Al ser, com hem dit, un entorn rural amb força dispersió urbana, repartida entre una ciutat menuda i envoltada de petits

pobles de muntanya, la participació als espais és força diferent i clarament més limitada a la que podem trobar a zones més urbanitzades com ara Barcelona o l'Àrea Metropolitana.

Sumat a aquest context rural de població atomitzada, la llibreria com a agent dins la ciutat tampoc té una referencialitat i una base social gens destacada; És una llibreria petita, nascuda fa poc més de dos anys i que ha estat durant tot aquest temps amagada dins d'un local que dificultava la seva visibilitat a la ciutat. A més, les fundadores d'aquesta no son gent que hagi viscut a Ripoll ni a la comarca, sinó que van decidir anar-hi viure i engegar el seu projecte, fet que provoca que tampoc sigui una llibreria arrelada i coneguda per la gent de Ripoll.

Si bé desconexo la tasca que pot haver fet La Lluerna per fer-se veure i donar-se a conèixer a la ciutat i als voltants durant aquests dos anys, la meua vivència durant aquests mesos m'ha pogut fer intuir que no son un agent incident ni conegut a la ciutat. La combinació d'aquests dos factors contextuais que acabo d'exposar, han sigut claus per entendre com s'ha desenvolupat el meu Aps i com va acabar sent la dinamització del seminari del CRP que vam fer a La Lluerna: un acte amb molt poca assistència, fet que, a desconcert meu, no va sorprendre a cap de les persones organitzadores que eren de la ciutat.

4. Pla de treball

Per poder complir els objectius que vaig marcar-me, vaig seguir el pla de treball que s'exposa a continuació, on hi queda registre de les tutories, els viatges a Ripoll i a la Biblioteca Rosa Sensat, entre d'altres trobades i tasques que, al desenvolupar-les, han encaminat al desenvolupament del meu projecte.

27 octubre - Primera tutoria del TFG

10 de novembre - 1a Trobada amb la llibreria "La Lluerna" - Primera visita a Ripoll.

- Coneixença de l'espai i de la Marta i la Carla, que ens acompanyaran com a llibreteres en el nostre ApS.
- Descobriment dels orígens de la llibreria, com a necessitat d'aportar un punt de cultura alternativa i responsable a Ripoll, lligada a la seva cooperativa, "Cooperativa Mas Sala".
- Primera exposició del seus objectius i necessitats. Què volen? Què necessiten? D'on sorgeix la inquietud o idea d'iniciar un APS amb la Facultat d'Educació de la Universitat Autònoma?

1 de desembre - Trobada amb el CRP de Ripoll

- Coneixem la Rosa, referent de biblioteques del CRP de Ripoll.
- Explicació del context en què es troben les biblioteques escolars, d'on venim i on ens trobem.
- Exposició de quina és la feina del CRP. De què s'encarreguen?
 - La seva tasca actual pel que fa als seminaris, propostes didàctiques i inversió en llibres amb perspectiva de gènere.
- Presentació de la nostra proposta. Apropem el nostre APS i l'enllacem amb el CRP i, per tant, les escoles de Ripoll.

4 de desembre - Videotrucada amb la Lluerna

- Ens posem al dia. Exposem cap a on s'encamina el nostre projecte i els expliquem els següents passos. Adaptem les seves necessitats a les nostres i les del context.

12 de desembre - Trobada amb l'Amàlia de la Biblioteca Rosa Sensat

- Visita a la biblioteca
- Coneixença de la maleta de llibres "Noies i Nois, tants a tants"
 - Coneixença de les temàtiques que es treballen a cada bloc de la maleta
- Feina autònoma d'anàlisi per treballar els llibres i els blocs que hem triat.

14 de febrer - Segona tutoria del TGF

- Rebo un feedback de la primera entrega, es comenten les correccions i es plantegen els següents passos a seguir.

5 de març - 2a visita a la Biblioteca Rosa Sensat, per poder tornar a treballar amb els llibres i contes amb més temps i profunditat.

- Posterior selecció dels llibres que volem incloure a la nostra maleta
 - Els que volem treballar explícitament i els que es treballen de manera implícita amb la lectura i amb la relació d'uns i altres llibres.

Març i principis d'abril - Desenvolupament de la UD i materials per treballar els àlbums i contes que haguem triat.

19 març - Ens conviden a un seminari del CRP de Ripoll

- No vaig poder assistir al seminari per qüestions laborals, però aquesta trobada ens ajudava a orientar-nos de cara al format del seminari que hauríem de preparar.
- Resoldre qüestions amb la Rosa del CRP pel que fa al context escolar de Ripoll.

10 d'abril - Tutoria amb "La Lluerna" prèvia a la intervenció.

- Es fa una reunió conjunta amb la tutora i "La Lluerna", per tancar el format del seminari, explicar-nos com avançava el projecte i acabar de tancar qüestions com ara la disposició de l'espai i la propaganda del seminari.

16 d'abril - Presentació de la maleta de llibres i dels recursos preparats en un seminari del CRP a "La Lluerna".

27 de maig - Tutoria final del TFG

- S'acaben de concretar les últimes qüestions i orientacions pel que fa a l'entrega final del TFG.

3 de juny - Entrega final del Treball de Final de Grau

5. Marc teòric

5.1. Els Projectes d'Aprenentatge i Servei

Un Projecte d'Aprenentatge i Servei (APS) és una estratègia educativa que integra l'aprenentatge acadèmic amb el servei a la comunitat, de manera que proporciona una experiència enriquidora tant per als estudiants com per als membres de la comunitat; És per això, que té el potencial de generar múltiples beneficis educatius, socials i personals.

L'APS es basa en la idea que els estudiants poden aprendre millor quan estan involucrats en experiències pràctiques i significatives. Segons De la Cerda et al. (2009), l'APS es defineix com "una proposta educativa que combina processos d'aprenentatge i tasques de servei a la comunitat en una sola activitat ben articulada". Això implica que els estudiants no només adquireixen coneixements i habilitats a través de les activitats acadèmiques, sinó que també apliquen aquests coneixements en situacions reals mentre serveixen a la comunitat. Per això diem que l'APS es basa en la teoria constructivista de l'aprenentatge, que creu en la importància de l'aprenentatge actiu i significatiu. Segons Eyler i Giles (1999), l'APS "pot ajudar els estudiants a desenvolupar habilitats de resolució de problemes, pensament crític, lideratge, treball en equip i comunicació eficaç". En un context d'APS, els estudiants s'enfronten a problemes reals de la comunitat i han de trobar solucions de manera col·laborativa, cosa que promou el desenvolupament de competències essencials per a la vida.

A més, l'APS fomenta la consciència cívica i el compromís social dels estudiants. Quan els estudiants participen en projectes que tenen un impacte positiu a la comunitat, són capaços de comprendre més profundament els problemes socials del seu entorn i prendre mesures per al canvi. Segons Puig et al. (2007), l'APS "provoca efectes en el desenvolupament personal, canvis en les institucions educatives i socials que el impulsen, i millores en l'entorn comunitari que rep el servei".

Una altra raó per la qual l'APS és enriquidor per a l'aprenentatge és perquè promou la reflexió crítica i l'autoreflexió. A través de la reflexió sobre les seves experiències de servei, els estudiants poden analitzar les seves pròpies creences i valors, i comprendre millor el paper que juguen dins de la societat. Segons Puig i Palos (2006), l'APS "suposa una pedagogia de l'experiència i la reflexió", i aquesta reflexió de què parlem, és fonamental per a l'aprenentatge significatiu i el desenvolupament personal dels estudiants.

En resum, un Projecte d'Aprenentatge i Servei és enriquidor per a l'aprenentatge per diverses raons. No només proporciona una experiència pràctica i significativa d'aprenentatge, sinó que també promou el desenvolupament de competències essencials, com la consciència cívica i el compromís social, la reflexió crítica i l'autoreflexió dels estudiants. A través d'aquest enfocament, els estudiants poden connectar-se amb la comunitat, comprendre millor el seu entorn i contribuir de manera positiva al seu desenvolupament personal i social.

5.2. La importància de la coeducació

“Lluitem per un país més democràtic, just i lliure que blindi el seu sistema de benestar perquè ningú quedi enrere, sense importar d'on vinguis, sinó on vulguis anar, que protegeixi i no prescindeixi del talent de les dones, que ofereixi oportunitats i no expulsi els i les joves, que tingui cura de les seves persones grans però també de nens i nenes, només ens queda treballar per una transformació educativa a imatge del país que volem ser.” (Albiach, 2018)

Actualment, està en la boca de la majoria que cal un canvi en l'educació, que és necessari que aquesta promogui la llibertat personal per sobre allò que dicta el món que hem de fer o ser. És per això que, com diu Subirats (2017), “Cal construir una nova cultura que integri com a igualment valuosos els eixos fonamentals que han constituït fins ara els gèneres femenins i masculins, els models de crítica d'aquells elements que ja no són vàlids” (Subirats, 2017; pàg. 61). Per fer aquest canvi una cosa real, per arribar a aquesta nova cultura, cal que comencem a treballar des de la coeducació defensant la diversitat, fent-la servir com a bandera i fent de cada història d'opressió una història de resistència. Tenim a les nostres mans que l'educació esdevingui una eina que permeti a cada individu ser lliure d'expressar-se segons la seva naturalesa; ho tenim a les nostres mans, i és urgent que treballem per a que així sigui.

Quan parlem de coeducació, parlem d'educar als infants per igual, amb una perspectiva de gènere i interseccional que els permeti ser ciutadans del món i no opressors i oprimits d'aquest. “Es tracta de créixer des del respecte veritable a l'altre i l'acceptació de la diferència, i deixar d'imposar comportaments artificials que neguen la pròpia naturalesa de l'ésser humà”. (Subirats, 2017, pàg. 57). És urgent i necessari transmetre una socialització dels gèneres que elimini els aspectes negatius i les jerarquies, permetent obrir el camí al ple desenvolupament de cada criatura, i com bé diu Berbel (2015) “Aquest nou model en l'àmbit educatiu i familiar permetrà evitar diferències que més tard es

converteixin en desigualtats, discriminació i violència contra les nenes i les dones. Tenim a les nostres mans el futur de les properes generacions”.

Si ens parem a llegir els autors i autores que han parlat de la coeducació, analitzarem en cadascuna de les descripcions d'aquest un anhel de canvi i una intenció de donar un gir a l'educació que ens permetrà ser més conscients i lliures, que ens permetrà aprendre de les diferències i potenciar-les segons el que cadascuna pugui aportar-nos. Alguns exemples son Albiach (2018), el Centre d'Estudis sobre la Dona (2008) o Casanovas (2016), entre d'altres.

Segons Albiach (2018):

La coeducació no és altra cosa que acompanyar en el creixement amb el ferm propòsit de despatriarcalitzar la societat, per erradicar les diferents violències masclistes, la desigualtat d'oportunitats i la injustícia de gènere, que acaba sent injustícia en totes les esferes de la vida. Aquesta ha de ser la medul·la de la revolució educativa que ve.

(El Centre d'Estudis sobre la Dona, 2008; pàg. 7), afegeix que:

La coeducació és un model que pretén la construcció de persones, independentment del seu sexe, sense estereotips, que reculli el que un i altre gènere tenen de positiu, que suposi la fusió de pautes culturals masculines i femenines en un model integral de la persona.

Segons Casanovas (2016) el primer pas per transformar l'educació és assumir quina part de nosaltres és i segueix sent masclista-o inconscientment masclista-. “Hem d'aprendre a llegir la nostra cultura i a desxifrar el que transmetem”. (Solsona, 2016; pàg. 40). Per tant, la verdadera innovació a les aules seria la de no reproduir el model patriarcal, al qual estem tan arrelats. Per tal de poder-ho portar a terme des de l'escola i des de les famílies, “resulta imprescindible mostrar dones fortes, lliures, no dependents i reeixides en la vida professional” (Berbel et al., 2015; pàg. 47).

No podem seguir mantenint les dones en la invisibilitat, totes les escoles necessiten disposar d'un projecte coeducatiu. Perquè quan l'escola no disposa d'un projecte coeducatiu de centre i una voluntat per a treballar des d'aquesta òptica, reproduceix les desigualtats socials que s'observen a fora de les aules. “Coeducar és trobar important qüestionar els comentaris i actituds sexistes que surten en el dia a dia de les aules ja sigui en forma de brometes i també insults”. (Casanovas, 2016)

Segons (Alberdi & Rojas, 2005; pàg. 122): Les mesures més segures i eficaces són les que van adreçades als infants menors de dotze anys, quan encara hi ha l'oportunitat de reforçar el

desenvolupament d'antídots naturals contra la violència, com l'autocontrol, el sentit d'autocrítica, la capacitat de recança i penediment, la compassió i l'empatia. Si aconseguim que una criatura incorpori aquests antídots al caràcter, tindrem moltes probabilitats d'evitar que recorri a l'agressió maligna durant la joventut, que maltracti la parella i que abandoni o exploti els fills quan sigui pare.

“Tant nenes com nens han d'aprendre a construir la seva pròpia veu i a no tenir por d'intervenir quan volen fer-ho.” (Subirats, 2017; pàg. 97). Necessitem una escola que aprengui a corregir els aprenentatges erronis, així com corregeix els errors en la pronunciació de les paraules. Cal que estimulem als infants a perdre la por i a fer un pas endavant quan cal o sempre que els vingui de gust.

És per això, que per construir aquest nou món que visualitzem, tenim la responsabilitat de fer-ho, i el canvi comença en nosaltres, en les docents per poder-lo tirar endavant.

“Tan sols un concepte d'igualtat construït des del reconeixement de la diferència permetrà el desenvolupament de les potencialitats i l'expressió de la riquesa pròpia dels éssers humans, fora limitacions derivades del seu sexe”. (Centre d'Estudis sobre la Dona, 2008; pàg. 7)

6. Justificació de la tria de llibres

La tria de llibres ha estat principalment feta a partir de la maleta “Noies i nois, tants a tants” de la Biblioteca Rosa Sensat. Aquesta biblioteca, neix a partir de l'Associació de Mestres Rosa Sensat; una associació catalana de mestres i educadors que cerquen la qualitat de l'ensenyament i de l'educació en general. És un moviment de renovació pedagògic i, com a tal, treballa a la Federació de Moviments de Renovació Pedagògica de Catalunya. (Associació de Mestres Rosa Sensat, s. f.-a)¹.

La Biblioteca de l'Associació de Mestres Rosa Sensat posa a la disposició de docents, educadors i centres diverses maletes de llibres pensats per treballar amb els infants temes com les migracions, els drets dels infants o la coeducació de nens i nenes. A la maleta de “Noies i nois, tants a tants”, es troba una acurada selecció de llibres de ficció infantils i juvenils, que posen en mans d'infants i joves d'educació infantil, primària i secundària obres que els permeten una mirada i una reflexió en favor de la igualtat d'oportunitats, la superació dels estereotips de gènere, culturals i socials, i la defensa de la dignitat personal, i aporten recursos als docents per treballar la coeducació. (Associació de Mestres Rosa Sensat, s. f.-b)²

La maleta està formada per diferents mòduls de llibres, cadascun d'una temàtica diferent relacionada amb la perspectiva de gènere. A la meua selecció trobem llibres dels mòduls 1, 5, 6 i 7.

MÒDUL 1 - “L'art de posar-se a la pell dels altres! Personatges de ficció que conviuen ètica i responsablement!”

“A partir de les lectures amb protagonistes que es comprometen en la cooperació i el respecte mutu. heroïnes i herois amb capacitat d'avaluar la importància d'avançar junts per la superació dels estereotips, dels prejudicis i del sexisme. Persones que han sabut percebre que la convivència ètica ve abonada pel respecte i la coresponsabilitat.”

MÒDUL 5 - “Vides de paper. Vides “normals” de persones extraordinàries! Tones de sensibilitat, respecte, comprensió, perseverança i tenacitat!”

“A partir de lectures amb protagonistes que encoratgen amb la seva peripècia vital a valorar la riquesa de conèixer..., descobrir..., comprendre..., compartir maneres de fer tan iguals..., tan

¹ Associació de Mestres Rosa Sensat. (s. f.-a). *Biblioteca - Rosa Sensat*. Rosa Sensat. <https://www.rosasensat.org/biblioteca/>

² Associació de Mestres Rosa Sensat. (s. f.-b). *Noies i nois, tants a tants - Rosa Sensat*. Rosa Sensat. <https://www.rosasensat.org/biblioteca/recursos/maletes/noies-i-nois-tants-a-tants/>

diferents..., respectar procedències culturals i valorar capacitats. Persones arriscades dins la seva quotidianitat. Potser de fets gens espectaculars, però que en el dia a dia ens fan una vida millor. Una mirada a biografies fictícies de dones valentes que ens mostren amb sensibilitat els valors que poden arribar a desplegar quan perseveren i van a totes!”

MÒDUL 6 - “La transgressió! Sinergia entre literatura i lectors! Saludable sentit de l’humor. Valentia, capacitat i talent per ser el que volem.”

“A partir de lectures amb nenes protagonistes inconformistes, valentes, transgressores, amb coratge. Nenes que planten cara... que es creixen davant les adversitats. Protagonistes que la literatura infantil i juvenil a través de diferents autores i autors ha anat introduint a partir de la segona meitat del segle passat col·laborant i, fent un gran servei a infants i joves, en la progressiva supressió d’estereotips i de clixés de gènere amb actuacions de coresponsabilitat, ferma, ... i molt sentit de l’humor.”

MÒDUL 7 - “Històries de nois raonables i dialogants. Intel·ligents i equitatius! Enginyosos! Que hi toquen! En disposició d’obrir-nos el cor; trencar els estereotips; a entendre's!”

“A partir de lectures amb nois protagonistes que cooperen amb iniciativa i coresponsabilitat. Que no es fan enrere davant els problemes i els acaren amb sentit de l’humor i equitat. A elles i ells se’ls suposa un estat inconformista, transgressor, ... en el cas d’ells: sense por a fer el ridícul davant els companys, amb capacitat de fer-los front. Nois que han après a reconèixer els sentiments i a expressar les emocions.”

A més, però, també trobem llibres de fora aquestes maletes.

Per fer la selecció, vaig acotar-me tres bases diferents que volia que el conjunt dels llibres complissin; bases principalment extretes dels aprenentatges que he pogut tenir amb les assignatures de “Biblioteca escolar” i “Literatura infantil” a la Universitat, i que exposaré a continuació:

6.1. Fugir dels “Libros para”.

Al llarg dels últims anys han sigut diferents experts qui han problematitzat aquest tipus de lectures, sobretot en la literatura infantil i juvenil; Adrián Cordellat, periodista i escriptor de literatura infantil i juvenil parla de la fórmula de los “libros para” per poder problematitzar-los i fer-ne una crítica en el seu article “El auge de los libros para” on vol intentar explicar per què és necessari que la literatura infantil vagi més enllà de la búsqueda d’aprenentatges.

En aquest article, Cordellat, fa una crítica a la professionalització de la paternitat i de la maternitat a partir de la literatura infantil, i exposa com en els últims anys els llibres per a nens s’han basat en ser llibres específics per a que els infants aprenguin a anar al lavabo sols, aprenguin que cal rentar-se les dents abans d’anar a dormir, aprenguin a portar els gelos que els provoca tenir un nou germà petit o que els infants esdevinguin feministes a partir d’un llibre concret, entre d’altres.

De fet, a l’article, Cordellat parla de diversos estudis, com ara un de la Universitat de Saragossa, liderat per les professores Rosa Tabernero Sala i Laura Tagüeña Segovia on conclouen que: “Son precisamente los libros menos explícitos los que acudeixen a la metàfora i s’allunyen de la fórmula de “los libros para” els que aconseguen que els lectors es reconeguin més en el relat fet que provoca que els infants puguin sentir-se més estimulats i motivats davant la lectura”.

I afegeix que: “L’experiència transaccional que ens permet col·locar-nos al lloc dels protagonistes d’aquestes històries es trunca per complet quan els llibres que oferim es construeixen al voltant d’una forçada intenció d’aprenentatge concret”.

Parlem sovint de què els infants no llegeixen, que cada cop troben menys estimulants la lectura i que, cada cop és més complicat endinsar als nens i nenes al món de la literatura; però ens cal entendre que, si no oferim llibres de bona qualitat literària, serà complicadíssim, si no impossible, arribar a l’objectiu que ens marquem.

És per això, que ens cal aconseguir que els infants visquin una experiència literària que els faci gaudir, que els inclogui i els deixi espai per construir el seu propi coneixement.

Lligat també a aquesta primera base de selecció de llibres, on qüestiono l’utilitat literària de “los libros para”, em sembla interessant afegir-hi l’anàlisi política que faig de l’actualitat ara mateix, que em condiciona també en l’objectiu d’afegir o no “libros para” a la meua maleta.

Ens trobem en un context actual de crisi global generalitzada, on les nostres condicions de vida com a classe treballadora, no fan més que empitjorar; els lloguers no paren de pujar i tampoc el preu dels carburants i l'alimentació, mentre els salaris de la població s'estanca des de fa ja un temps.

No és estrany veure com, en moments de crisi, l'extrema dreta agafa embranzida, buscant falsos culpables de la nostra misèria, tot propagant discursos d'odi arreu; és en aquest moment en què parlem de què hi ha un auge reaccionari a la societat en què vivim.

“L'auge reaccionari s'estén a esquerra i dreta de la política institucional. Però no només: també fora de les institucions, en el dia a dia de la gent. La situació empitjora davant la impotència dels qui ho veuen amb horror però no poden fer-hi res. Els professors de secundària parlen amb preocupació de l'homofòbia creixent que mostren els xavals d'ara; entre els estrats que han constituït tradicionalment la classe mitjana, els desnonaments s'accepten com la normalitat i la criminalització de l'okupa i el migrant cala; els discursos d'enaltiment de la família tradicional i del paper domèstic de les dones s'estenen de la boca de *youtubers* i *streamers* amb un abast en alça. I, enmig d'aquest panorama, hi ha qui culpa els mitjans de comunicació i l'algoritme de YouTube o Tik Tok.” (*La Lluita Contra L'opressió de Gènere En el Context D'auge Reaccionari*, s. f.)

En aquests moments en què, sobretot els adolescents, però també gran part de la societat ha fet un gir reaccionari i rebutja tota mena de discursos a favor de l'alliberació del gènere o l'antiracisme, per exemple, ens cal anar molt en compte a l'hora de portar propostes a l'aula amb un objectiu concret. Cal que fem docència amb perspectiva de gènere, oi tant, però pot ser que si porto un llibre titulat “La revolució de les nenes” a l'aula, més de la meitat dels nens ni tan sols l'agafin, i això seria una derrota.

Cal que tinguem una mirada atenta a les desigualtats, que lluitem per fer dels nostres infants persones coherents que vetllin per un món millor, però ens cal saber-ho fer en cada context, en cada moment i en cada espai, i això implica potser proposar una maleta de contes amb perspectiva de gènere que no sigui excessivament explícita, no només per evitar dur “llibres para” amb una gran manca de qualitat literària a l'aula, sinó també per evitar que aquests llibres i el discurs que volen defensar, creïn recel als nostres lectors i lectores.

6.2. Potenciar al lector feble

“Un dels objectius de la biblioteca escolar és desvetllar el gust per la lectura en tot l'alumnat. Incentivar la lectura no és una tasca difícil. S'ha escrit molt sobre aquest tema i no hi falten idees ni recursos. El que ofereix dificultats és fer-ho amb tots els alumnes, atès que hi ha nens i nenes a qui llegir els costa, els demana un esforç.”(Trabal, 2011)

Els motius, ho sabem, poden ser d'origen divers. Potser no coneixen prou bé la llengua en què estan escolaritzats, o bé no han tingut models lectors a la família. Potser pateixen problemes de concentració, de comprensió o de velocitat lectora –a cada grup classe, estadísticament parlant, hi ha dues criatures amb trets dislèxics. O, senzillament, sense motiu conegut, afirmen que llegir no els agrada, no els interessa o no troben el temps que hi haurien de dedicar perquè tenen unes altres preferències... L'escola ha de cobrir les necessitats de tots aquests alumnes i, des de la biblioteca escolar, també se'ls ha d'ajudar. No només a adquirir competència lectora i a aprendre a aprendre, sinó també a trobar gust a llegir.”(Trabal, 2011)³

De fet, com bé diu Mariona Trabal, “Per convertir un alumne en lector habitual, val més proposar-li que llegeixi allò que li és fàcil”, més tenint en compte que la maleta que he seleccionat jo va directament enfocada per als infants de cicle inicial i que, per tant, el seu nivell de lectoescriptura a part de ser generalment baix, variarà molt segons l'infant. Això vol dir que hem de poder oferir llibres que puguin ser llegits tot i que no puguin desxifrar-se perfectament el codi de les lletres; llibres que es llegeixin sense llegir.

“Comprem també per a la nostra biblioteca històries sense paraules. Cada vegada se'n troben més, i de molta qualitat, per a totes les edats, des d'educació infantil fins a secundària. No oblidem que llegir la imatge també és llegir.” (Trabal, 2011)

6.3. Oferir varietat en la tipologia i funcionalitat dels llibres

Directament relacionat a potenciar al lector feble, intentem oferir una varietat que pugui estimular al lector a llegir diferents tipus de literatura. En una maleta de llibres que hagin de trobar-se dins d'una aula, hem de trobar espai per a diferents tipologies de llibres que ens suggereixin diferents coses; llibres que siguin versàtils, als que puguem trobar diferents funcions. Llibres que busquem que hi

³ Trabal, M. T. (2011). El lector feble des de la biblioteca. *Articles de Didàctica de la Llengua i de la Literatura*, 58, 68-75.

siguin amb intencions concretes, que tinguin diferents utilitats, que siguin per llegir de formes diferents en moments diferents, llibres que serveixin per coses diverses.

En primer lloc, quan, en funció del nostre pressupost i de les prioritats que ens hem marcat per a un curs abordem la qüestió de les adquisicions, no hem d'oblidar els llibres «fàcils». Al mercat, hi trobarem una àmplia varietat de llibres de dificultat baixa. Comprem els àlbums i tinguem-los en un lloc destacat de la biblioteca. Hi ha qui segueix pensant que l'àlbum és una lectura per a infants. Si els busquem, podem aconseguir-ne de molt bons que són il·lustrats i dirigits a nois i noies de cicle superior de primària i d'ESO. Trabal (2011)

Els àlbums són una part molt versàtil a la literatura; poden formar part de la lectura i individual, on sovint, hi ha moltes coses a llegir i descobrir més enllà del text. Un àlbum, però, també ens obre una porta a la lectura en veu alta, per això és important que no deixem mai d'explicar contes, ni de llegir en veu alta al nostre alumnat, encara que es faci gran. A l'aula i a la biblioteca.

“Escotar històries apassionants és, a totes les edats, una vivència imprescindible. No hi ha res que transmeti millor als nostres nois i noies la idea que llegir paga la pena.” (Trabal, 2011)

Dins la selecció, la gran majoria de llibres són àlbums il·lustrats, aquests són: “En Pomelo és elefantàstic”, “Hamamelis, Miosotis y el señor sorpresa”, “Nen estel”, “El jardí subterrani”, “Habría qué...”, “Doncs jo vull ser”, “La Witika, filla dels lleons”, “La nena dels pardals” i “Dues rodones idèntiques”.

D'altra banda, a la meua selecció,, m'ha semblat molt interessant afegir-hi alguns llibres de coneixements; llibres que, a més, pel seu contingut, pot ser interessant que tinguin a l'abast a la biblioteca d'aula i tinguin un espai per a poder-los llegir tranquil·lament en la intimitat d'un moment de lectura autònoma i resoldre alguns dubtes que pot ser que tinguin. Llibres, que poden ser molt versàtils en tant que poden ser una excusa per a treballar alguna temàtica en concret a l'aula, però també poden ser un ham de lectura per a molts nens i nenes. “Els llibres de coneixements no tenen la funció exclusiva de proporcionar informació quan s'està duent a terme un treball o una recerca. Hi ha criatures que s'enganxen a la lectura d'aquest tipus d'obres: tenen imatges curiosament triades, els textos són curts i es llegeixen de forma independent... Permetem fins i tot que se'ls enduguin a casa, en préstec, com ho farien amb els llibres de ficció.” (Trabal, 2011)

Els llibres de coneixements de la maleta són: “Explica-m'ho” i “Contes de bona nit per a nenes rebels”.

En tercer lloc, he volgut seleccionar un àlbum il·lustrat que és, en realitat, un recull de poemes de Maria Mercè Marçal titulat “Petits poemes”. Si bé és cert que son infants de cicle inicial i que la qüestió dels poemes, encara no entra dins el currículum com a poemes en sí, i ho fan més aviat en format de rodolins o de dites populars, creia interessant començar a mostrar aquesta tipologia textual sempre oblidada a les escoles. La poesia, com a un univers preciós, excitant i molt ric de paraules, però alhora un terreny que sembla sembrar terror entre els i les mestres de primària i, en conseqüència en els infants.

Contràriament a pensar que els infants poden no entendre el que llegeixen i que això pot ser problemàtic, penso que hem de poder aprofitar la totalitat del llibre en les seves funcions concretes, com parlàvem anteriorment. Al ser un àlbum il·lustrat, a cada pàgina podran trobar una il·lustració que podran llegir i interpretar més enllà de si llegeixen el poema o no. A més, ens cal treure la idea de que els infants necessiten entendre tot de la literatura, i de cada espai que habiten. Cal que els deixem aquest llibre perquè el tafanegin, perquè el llegeixin i no entenguin gaire cosa, perquè descobreixin paraules noves, perquè preguntin o perquè simplement es quedin amb el dubte. Ens cal començar a mostrar poesia als més menuts perquè no se’ls faci estrany quan se la trobin de grans i, considero, que aquest àlbum és una bona opció per a fer-ho.

Més enllà de la lectura autònoma i els processos que puguin fer, en major o menor mesura, quan fullegin les pàgines de l'àlbum, no podem oblidar que el més màgic de la poesia molts cops és sentir-la sent recitada. Llegim poesia als nostres infants, entonem cada paraula, deixem espai als silencis! I després... resolem o no els dubtes, entrem en profunditat a entendre què vol dir cada vers, o no ho fem, però no deixem de recitar poesia als més menuts.

“Quan el mestre recita poemes o els llegeix en veu alta, els infants capten de seguida la particularitat del llenguatge, que diferencien del d'ús habitual. Noten l'amabilitat i dolçor de la llengua i la força i intensitat de les paraules. Les cantarelles, les endevinalles, els jocs de falda, són formes d'aproximació al món literari, que juntament amb els poemes permeten estimular la imaginació i desenvolupar la sensibilitat per la música de les paraules –el ritme, la rima, la cadència– i acostumen l'oïda a estructures i lèxic complex. La pràctica de llegir en veu alta i recitar poesia als nens exercita la memòria, la concentració i fomenta la imaginació” (Bertran, 2019)⁴

⁴ Bertran, M. B. (2019). Escola 3-6. Poetiquem fem present la poesia a l'escola. *Infància* 223, <https://www.rosasensat.org/revista/infancia-223/escola-3-6poetiquem-fem-present-la-poesia-a-lescola/>.

7. Tria de llibres

Després d'investigar i rebuscar entre llibres que em semblaven interessants, tot guiant-me per les condicions literàries anteriorment exposades, la tria de llibres que compon la meua maleta de lectures amb perspectiva de gènere enfocades a cicle inicial son les següents:

	TÍTOL	AUTOR/A	DESCRIPCIÓ/JUSTIFICACIÓ
À L B U M I L · L U S T R A T	En Pomelo és elefantastic	Ramona Bădescu	En Pomelo com a protagonista genera un bon referent, surt de les normes i és petit tot i ser un elefant. És sensible i li agrada enamorar-se de les coses. Les il·lustracions son molt molt maques, també per com ajuden a la construcció del personatge. És un llibre de lectura fàcil, ideal pel lector feble.
	Hamamelis, Miosotis y el señor sorpresa	Ivar Da Coll	Una història bonica sobre dos amics que s'estimen i es cuiden molt. Relacions d'amor i cura fora de la parella i del que entenem com a "amor romàntic". Els personatges son interessants en tant que son éssers estranys poc definits, en qüestions d'entendre què son (espècie) i també pel que fa al gènere. És interessant perquè no ens cal saber què son ni de quin gènere formen part, no és rellevant a la història. Pel que fa a la tria, també referent als lectors fàcils més enllà de l'àmbit literari.
	Nen estel	Claire A. Nivola	Referent de noi sensible, històries cautivadores. A nivell literari és un llibre molt molt maco.
	El jardí subterrani	Cho Sungkyung	Un altre referent de noves masculinitats, un senyor sensible, amb una delicadesa especial. Molta qualitat literària i il·lustracions molt ben encaixades.
	Habría que...	Thierry Lenain	Un llibre per reflexionar, que fa crítica al sistema en què vivim i a la seva misèria. S'hi mostra molta sensibilitat. Molt bones il·lustracions.
	Petits Poemes	Maria Mercè Marçal	Son poemes que, en alguns casos poden semblar complicats, però sempre està bé que hi hagi varietat i que tinguin altres tipologies textuals al seu voltant perquè puguin tafanejar-les. Les il·lustracions son precioses. Es poden treballar alguns dels poemes de forma conjunta amb el grup classe, o es poden fer servir d'excusa per a treballar un munt de coses. Deixar-los

			que puguin descobrir la poesia ells sols, però també acompanyar-los de tant en tant perquè puguin gaudir-la i envalentonar-los a entendre-la.
	Doncs jo vull ser	Tony Ross	Lectura fàcil. Llibre senzill i honest. Búsqueda de la pròpia identitat i qüestionament d'allò que s'espera de nosaltres.
	La Witika, filla dels lleons	Blanca Alvarez	Referents d'històries de nenes desenfadades amb històries interessants, amb inquietuds, motivacions i força. Interessant perquè també es contextualitza fora del nord global, donem una mirada interseccional.
	La nena dels pardals	Sara Pennypacker	Una història molt maca, també nenes sent referents al capdavant d'històries inspiradores. Es treballa la memòria històrica, és un àlbum documentat.
	Dues rodones idèntiques	Neus Moscada	Molt bon llibre per parlar de qüestions com la identitat, molt bon paral·lelisme per explicar la diferència que existeix entre les persones. És un llibre complex, però gens explícit, ofereix als infants fer una interpretació sobre la identitat.
L I L N I F B A R N E T I L	Marduix	Enric Larreula i Vidal	Una història molt xula per xerrar de moltes coses. El "ser diferent", el poder de conèixer la natura i les plantes remeieres, el paper de les bruixes al llarg de la història i la memòria històrica. A nivell literari és una molt bona història amb una molt bona protagonista!
L L I B R E S D E C	Explica-m'ho!	Katharina von der Gathen	Llibre de continguts que aborda temes com la sexualitat, el cos, la pubertat, el fer-se gran... Tot a partir de preguntes fetes per infants, respostes acurades, ben explicades i entenedores i acompanyat d'il·lustracions molt divertides amb un to irònic. Ideal per a la lectura autònoma però sense oblidar que pot ajudar-nos a treballar temes de CCSS o inquietuds dels infants i que podem treballar-ho a nivell de grup-classe.
	Contes de bona nit per a nenes rebels	Elena Favilli Francesca Cavallo	Llibre de continguts. Biografies de dones importants i invisibles al llarg de la història. Literàriament és molt interessant doncs les biografies estan escrites de manera molt curta i entenedora en format d'històries o "contes de bona nit", que ocupen

O N T I N G U T S			tan sols una pàgina. Les il·lustracions son molt interessants també. Ens permet treballar algun personatge en concret, però també permet fer una lectura individual que no impliqui seguir amb la mateixa història durant moltes sessions de lectura, ens permet avançar en les diferents històries de forma ràpida. És una forma de lectura molt agraïda per a molts infants. Personalment, m'ha semblat un llibre interessant que finalment he decidit afegir a la selecció, però aniria en compte alhora de dur-lo a depèn de quin grup-classe o depèn de quina escola. Cal que fem que el llibre tingui una bona rebuda per a que els infants no el prenguin com a un "libro para" o que crei reticència als nens de la classe i acabi sent una lectura que facin tan sols les nenes.
---	--	--	---

8. Proposta d'activitats a partir del llibre "Marduix" d'Enric Larreula i Vidal

Un cop feta la selecció de llibres, calia desenvolupar un seguit d'activitats que es poguéssin dur a terme a partir d'alguna de les lectures de la maleta; en el meu cas, el títol seleccionat per a desenvolupar les activitats és el conte de "Marduix" de l'autor Enric Larreula i Vidal, un conte que, per la seva història i les seves condicions literàries, en brinda l'oportunitat de desenvolupar activitats molt diverses i riques en aprenentatges. A continuació presento les tres propostes d'activitats a desenvolupar dins l'aula a partir del llibre de "Marduix", que tracten temes com la memòria històrica o el coneixement de les propietats curatives de plantes de l'entorn, entre d'altres.

TÍTOL DEL LLIBRE: MARDUIX - Enric Larreula i Vidal
ACTIVITAT 1: QUIN IMAGINARI COL·LECTIU TENIM SOBRE LES BRUIXES?
OBJECTIUS: → Trencar amb l'imaginari col·lectiu socialment establert sobre el personatge de les bruixes → Conèixer nous referents de bruixes que trenquin amb aquest imaginari
DESENVOLUPAMENT Començarem l'activitat demanant als infants que dibuixin una bruixa. No donarem instruccions, simplement esperarem a que la dibuixin esperant a que la representació d'aquesta estigui totalment marcada per estereotips i per un imaginari col·lectiu on les bruixes son personatges

dolents, son lletges, tenen el nas gros, amb berrugues, surten de nit, tenen mascotes pròpies de personatges dolents com ara gats negres, mussols o rates, van amb escombra i un barret de punxa. Un cop tinguem els dibuixos, els exposarem a l'aula.

En segon lloc, farem una lectura en veu alta del llibre de "Marduix". Tindrem present crear un bon clima de lectura en veu alta on els infants estiguin còmodes per poder aguantar la lectura i els permeti estar concentrats. La mestra ha de vetllar perquè els infants s'enganxin a la història i, donada la qualitat literària del llibre, tan sols serà indispensable acompanyar-la amb entusiasme i misteri per fer una bona lectura en veu alta; caldrà entonar les frases, llegir amb un ritme adequat, fer silencis quan toqui i potser veuetes si volem donar-li un toc més especial.

Un cop llegida la història, enganxarem una imatge gran de la Marduix a una paret de la classe, on els infants hi enganxaran a sobre amb post-its qualitats que trobin del personatge. Tot això vindrà donat a través d'una conversa literària posterior a la lectura del llibre.

Un cop tinguem la Marduix amb totes les qualitats enganxades amb Post-its, exposarem alguna bruixa que sigui un referent de la imatge de les bruixes, per exemple la d'un clàssic com ara la Blancaneus.

A partir d'una conversa guiada, voldrem que els infants comparin les dues imatges i els dos personatges, no només físicament sinó sobretot pel que fa a la seva forma de ser. Son personatges bons? Fan por? Quines qualitats tenen? Podem parlar dels seus dibuixos de bruixes també, a quina de les dues s'assembla més?

Un cop haguem analitzat els dos personatges, i n'haguem tret algunes conclusions, els parlarem de que hi ha hagut moltes bruixes a la història. Podem proposar-los que facin una pluja d'idees de totes aquelles bruixes que coneguin que no s'assemblin a la bruixa de la Blancaneus, sinó més a la Marduix; alguns exemples podrien ser la Brunilda, la Tina Superbruixa, Anna Kadabra...

Finalment, podem demanar que facin un nou dibuix d'una bruixa, de la manera que més els hi agradi, pot portar barret, o no portar-lo, tenir berrugues i ser lletja, o no, ser un personatge "bo" o pot seguir sent un personatge "dolent", etc. D'aquesta manera, podem "canviar" la història canviant la representació visual d'aquesta.

TÍTOL DEL LLIBRE: MARDUIX - Enric Larreula i Vidal

ACTIVITAT 2: QUI MÉS PARLA DE BRUIXES?

OBJECTIUS:

- Trencar amb l'imaginari col·lectiu socialment establert sobre el personatge de les bruixes
- Conèixer nous referents de bruixes, o de persones que en parlin, trencant amb aquest imaginari

DESENVOLUPAMENT:

En aquesta activitat, el que realment ens proposem és trobar referents literaris que parlin de bruixes; fent-ho a través de la mateixa biblioteca d'aula, generar enllaços entre personatges i històries, reconèixer les bruixes de les històries i parlar d'elles, de les que se les categoritza com a bruixes però també a les que no.

Si bé podríem fer aquest exercici llegint altres llibres infantils amb bruixes com a protagonistes com ara “Malvarina”, “Les bruixes d’Arlet” o el clàssic “Bruixes” de Roald Dahl, si ens centrem en la maleta que proposo tenim una altra opció!

Aquest és el moment en què trobo l’excusa per presentar referents poètics a l’aula, i ho farem amb el llibre de “Petits Poemes”, un àlbum il·lustrat amb poemes de Maria Mercè Marçal. És el moment no només per parlar de que han existit moltes bruixes al llarg de la història, i molt variades!! És moment per parlar de que no només ha existit, sinó que, a més, hi ha hagut molta gent que ha parlat d’elles, i una d’aquestes persones és Maria Mercè Marçal.

A l’àlbum hi trobem un recull de poemes, entre ells alguns del llibre “Bruixa de dol” de MMM de l’any 1979. La idea és poder recitar-ne algun, que els infants expliquin com ha sigut l’experiència, que parlem de la musicalitat amb què es llegeix, que surti d’ells i elles dir que no es llegeix igual que una història.

Segons la motivació dels infants i el grau d’aprofundiment al que vulguem arribar, podem intentar desgranar el poema, projectar-lo i parlar d’aquelles paraules que sabem què volen dir i marcar-les d’un color, i potser també parlar d’algunes que no sabem què volen dir, marcar-les d’un altre, buscar-ne el significat i tractar d’entendre algunes frases.

Podem també, aprofitant el format del llibre, intentar interpretar les il·lustracions de l’àlbum, què volen dir-nos? Què hi veiem? Preguntar personalment als infants de què parla el poema o el dibuix segons la seva percepció.

És important que no caiguem en creure que “els infants no entendran res” i ens frustrem , però tampoc cal que anem a l’altre extrem fent un treball exhaustiu per a què els infants entenguin la totalitat del poema, no és necessari. Cal que els hi recitem, que sàpiguen com sona la poesia, quines paraules es fan servir, que entenguin algunes qüestions generals del què parla; treballar-lo amb la profunditat justa, sense patir si no tenen un domini absolut.

Per seguir generant referents, podem llegir altres poemes del mateix àlbum, així també despertant l’interès dels infants en el propi llibre i s’envaïen a agafar-lo a les estones de lectura autònoma.

De la mateixa manera, podem explicar-los que existeixen molts poemes - i molts poemes de Maria Mercè Marçal - que estan musicalitzats, és a dir, que estan convertits en cançons. Podem escoltar-les, aprendre-les i fer tot un treball a l’àrea de música si ho creiem convenient com ara musicalitzar algun poema que ens agradi. Un exemple seria la “Cançó de fer camí” de la Mireia Vives, amb què també podem aprofitar per treballar temes de gènere i feminisme.

TÍTOL DEL LLIBRE: MARDUIX - Enric Larreula i Vidal

ACTIVITAT 3: BRUIXES I HERBES REMEIERES

OBJECTIUS:

- Conèixer referents reals de “bruixes” o dones que coneixien i dominaven el poder de les plantes i herbes del seu entorn
- Conèixer les capacitats remeieres d’algunes plantes i elaborar un producte fet amb alguna d’aquestes

DESENVOLUPAMENT

Les bruixes han sigut sempre un exemple de coneixement de l’entorn i la natura, se les considerava

perilloses pel poder que els donava el coneixement que tenien del seu entorn i la seva capacitat d'usar-lo amb mil i un objectius concrets.

Per aquest mateix motiu, "Marduix" ens obre la porta a treballar un munt de coses i pot ser l'excusa perfecte per treballar l'entorn, la natura i les plantes en l'àrea de ciències naturals.

En primer lloc, podem explicar als infants que, igual que la Marduix, hi ha hagut moltes "bruixes a la història" que feien remeis amb plantes, que les coneixien, les barrejaven, les convertien en ungüents o olis essencials... Aquí a Catalunya, hi havia les Trementinaires, dones originàries de les zones de muntanya que es dedicaven a la recol·lecció d'herbes remeieres i l'elaboració d'olis essencials i remeis. després comercialitzaven aquests productes a masies i pobles de Catalunya al llarg d'unes rutes que feien a peu.

Amb aquesta explicació sobre les trementinaires, que podem fer amb més o menys profunditat, generem referents reals i de Catalunya mateix que pot ajudar molt a aterrar l'imaginari que intentem construir amb la Marduix, entenent-ho com al que és, part de la història.

A continuació, proposo fer una visita al bosc, endur-nos herbaris il·lustrats adaptats per a infants i qualsevol cosa que pugui fer-nos sentir com a grans investigadors de l'entorn: tisoretetes per tallar alguna fulla i agafar-la de mostra, etiquetes per escriure-hi el nom...

Identificarem algunes plantes remeieres i el buscarem el nom i la seva funcionalitat, per poder entendre per què podríem utilitzar-la.

Per acabar l'activitat i fer com feia la Marduix o les Trementinaires, després de la visita al bosc per recol·lectar herbes, cal que les transformem per a aprofitar les seves propietats, és per això que proposes com ara fer infusions d'herbes diferents i fer-ne un tast, fer saquets d'olor o un ungüent si ens atrevim, és la millor opció perquè els nens aprenguin vivencialment aquesta branca de remeieres tant característica de les bruixes.

9. Dinamització del seminari del CRP a la llibreria "La Lluerna"

La dinamització del seminari del CRP de Ripoll va tenir lloc dimarts 16 d'abril del 2024 a la llibreria la Lluerna, a Ripoll. Aquest seminari era, per a mi i la Júlia Montlló, estudiant del Grau d'Educació Primària a la UAB que ha desenvolupat el mateix Projecte d'Aprenentatge i Servei que jo, el dia de la presentació del nostre producte final d'APS.

La preparació d'aquest seminari, era el que havíem cuit a foc lent des que vam fer la primera tutoria, el 27 d'octubre del 2023. Abans d'aquest dia que culminava la nostra tasca, hi va haver diverses tutories amb la Marta Comas, viatges fins a Ripoll per visitar la Marta i la Carla a la llibreria, videotrucades amb la Rosa del CRP de Ripoll i moltes hores i molts llibres llegits asseguda en algun raconet de la Biblioteca Rosa Sensat acompanyades de l'Amàlia.

L'última reunió feta prèviament al seminari va ser menys d'una setmana abans, dimecres 10 d'abril; vam trobar-nos amb la tutora, la Marta i amb les companyes de la Lluerna, la Marta i la Carla. Més

enllà de parlar del format que prendria el seminari, vam estar parlant de qüestions tècniques, tant les prèvies com ara la difusió i el disseny del cartell, com de qüestions més logístiques del dia en si com ara la distribució de l'espai.

El cartell que presentava el nostre seminari va ser dissenyat per les companyes de "La Lluerna", pocs dies abans de la dinamització. El cartell que trobareu als annexos, va ser difós per les xarxes socials de "La Lluerna", pels canals interns del CRP de Ripoll i va ser enviat també a les Biblioteques Públiques de la zona.

El seminari començava el dia 16 d'abril a les 17.30, però vam quedar amb la Marta i la Carla una hora abans a "La Lluerna" per poder acotar els últims detalls, acabar de posar en comú com teníem plantejat que fos el seminari i preparar l'espai amb els llibres que havíem portat.

Uns deu minuts abans de l'hora programada per començar, va arribar la Rosa del CRP de Ripoll, que va desitjar-nos sort amb la nostra intervenció. Poc després van arribar 3 mestres que assistien al seminari i dues dones que, més tard, van entrar a la llibreria i van decidir quedar-se. Pel que fa a l'assistència, m'agradaria exposar, en primer lloc, que totes les persones que van assistir-hi, eren dones i, en segon lloc, destacar la poca assistència que va haver-hi. En total, com a públic, comptant amb la Rosa del CRP i la Marta de "La Lluerna", devia haver-hi unes 6 persones, un número realment reduït si comptem que era un seminari del CRP dirigit a tots els i les mestres de Ripoll. Com vaig exposar a la contextualització del meu treball, l'entorn rural mercat per la dispersió urbana, el poc arrelament de "La Lluerna" i la poca difusió, entre altres factors que ben segur se m'escapen, van tenir com a conseqüència la poca assistència i participació en el seminari.

Quan va ser l'hora vam començar, primer jo vaig exposar la meva justificació de la tria de llibres i els títols seleccionats i va continuar la Júlia fent el mateix amb la seva maleta. Després, vam començar la segona part, on exposàvem la nostra proposta didàctica, primer la Júlia i després jo. Quan vam acabar algunes persones assistents van fer-nos alguna pregunta, però sobretot van fer-nos valoracions molt positives de l'exposició de la nostra tasca.

En general, m'atreviria a dir que, malgrat la poca assistència, totes les persones que vam ser al seminari, tant la Júlia i jo exposant el nostre projecte, la Marta i la Rosa com a acompanyants en el procés com la gent que va venir de públic va marxar content i amb sensació d'haver après coses, havent pogut enfocar la perspectiva en què entomem la literatura infantil, amb una mirada cap al canvi i l'avenç; Als annexos podreu trobar fotografies del dia, el seminari i l'espai.

10. Conclusions /Discussió

Per concloure aquests mesos de feina del que ha sigut el meu Treball de Final de Grau en format de Projecte d'Aprenentatge i Servei, em calen fer certes valoracions que em permetin fer una anàlisi de la feina feta, revisar els objectius que tenia marcats en primera instància i parlar de les potencialitats, limitacions i coses a millorar que he pogut anar observant com a autora del treball que presento.

En primer lloc, pel que fa als objectius, puc dir que s'han complert prou satisfactòriament. L'objectiu general que proposava "Fer arribar lectures amb perspectiva de gènere a les mestres d'escoles de Ripoll a través de la llibreria "La Lluerna" i el CRP de Ripoll" ha estat complert parcialment; dic que ha estat complert parcialment perquè, si bé és cert que considero haver assolit els dos objectius específics que pretenien "Fer una selecció de 13 llibres per treballar diferents àmbits de la perspectiva de gènere a Cicle Inicial" i "Dinamitzar un seminari del CRP amb els i les mestres de Ripoll exposant la meua selecció de llibres i la proposta pedagògica per treballar una d'aquestes lectures a les aules" sento que no puc afirmar haver complert totalment l'objectiu general.

Com exposava fa uns mesos a l'apartat d'objectius del treball, els dos objectius específics em portaven a poder assolir la tasca que em pertocava per transformar l'objectiu general en una realitat. Així i tot, però, en ser un Projecte d'Aprenentatge i Servei, no tota la responsabilitat del treball recau en la tasca que jo pugui fer, ja que hi ha altres agents implicats dins el projecte que juguen també un paper clau. Ara per ara, malgrat haver generat un marc teòric en què fonamentar el meu projecte, haver establert, també amb referents teòrics, unes bases i criteris per a la selecció de llibres, haver creat la maleta de 13 títols, haver desenvolupat la proposta didàctica i haver-la presentat a un seminari del CRP de Ripoll a "La Lluerna", no tinc sensació d'haver assolit el meu objectiu general. Com he exposat tant al context del treball com al punt de "Dinamització del seminari del CRP a la llibreria "La Lluerna", l'assistència i participació al seminari, marcat pel context de la ciutat i del paper de "La Lluerna" en aquesta, va ser realment limitada, comptant tan sols amb 3 mestres del CRP. Això implica que, malgrat la meua tasca, queda limitada la possibilitat de fer arribar aquesta feina que he desenvolupat a les mestres de les escoles de Ripoll, com marcava l'objectiu general.

Així i tot, malgrat no poder dir que he pogut assolir el meu objectiu general ara per ara, no considero que sigui ja una tasca perduda, doncs, la tasca conjunta que he desenvolupat aquests mesos amb el CRP, pot permetre'm fer arribar la maleta de llibres i les activitats a les escoles de Ripoll; de la mateixa manera que "La Lluerna" pot ajudar a fer-ho des de l'àmbit més cultural, difonent les idees que vaig exposar, i comptant amb la meua maleta de llibres a la seva llibreria. Espero doncs que tots

dos agents puguin comptar amb la meua feia al moment de repensar la biblioteca escolar o a l'hora de buscar nous títols per a la secció infantil de la llibreria.

En segon lloc, m'agradaria parlar del sentit de la tasca que he desenvolupat durant aquests mesos, que no ha sigut altra que treballar qüestions de coeducació a partir de la lectura. Com he comentat al punt 6.2 del meu treball, ens trobem en un moment complicat en l'àmbit social, on sembla que, malgrat haver pogut gaudir del "govern més progressista de la història", amb què suposadament hem vist certes millores en polítiques socials, la crisi s'aguditza i, amb ella l'auge reaccionari de la societat: "Que el centre imperialista viu un auge reaccionari cada vegada ho nega menys gent. En són algunes mostres els discursos anti-immigració, l'ofensiva contra els drets polítics i l'okupació, les mesures anti-proletàries amb l'excusa de la seguretat i, per descomptat, el retrocés en matèria de gènere." (*La Lluita Contra L'opressió de Gènere En el Context D'auge Reaccionari*, s. f.).

En aquest context, parlar de coeducació i poder treballar en base aquesta m'ha semblat el més oportú; perquè ens cal que l'educació pugui transformar les coses, però per això ens cal també transformar l'educació, perquè al final "La coeducació no és altra cosa que acompanyar en el creixement amb el ferm propòsit de despatriarcalitzar la societat, per erradicar les diferents violències masclistes, la desigualtat d'oportunitats i la injustícia de gènere, que acaba sent injustícia en totes les esferes de la vida. Aquesta ha de ser la medul·la de la revolució educativa que ve." (Albiach, 2018).

Un cop entesa i feta palesa la necessitat de reubicar el prisma des d'on mirem l'educació, des d'on ens cal que l'enfoquem, la guiem i cuidem, ens cal trobar la manera de fer-ho; ens cal saber trobar les maneres d'acostar qüestions tan necessàries com la perspectiva de gènere interseccional a les escoles de la millor forma.

La lectura és una eina que ens permet treballar infinitat de temàtiques, amb infinitat d'històries i personatges. Ens permet tenir una perspectiva del món molt diferent de la que trobem a la realitat, ens permet explicar històries, reals o no, simples o complexes, però ens permet explicar coses des d'un punt de gaudi, d'intimitat i innocència; al final, entre la història i el lector, no hi ha res, res ni ningú que opini, cap referent adult, cap mestra que em diu el que està bé i el que no, només hi ha una història i aquell qui navega entre els seus personatges. És precisament en aquest punt on la literatura ens brinda l'oportunitat de parlar de coeducació, perquè ens permet generar i mostrar referents de forma implícita en les vides dels personatges, ens permet generar un imaginari a través de les històries, però no de totes, només a través de les bones històries.

La lectura ens és útil com a eina, però ens cal no oblidar que la lectura ha de ser per si mateixa, i que, com a docents hem de fer que els infants desenvolupin el plaer de perdre's entre les pàgines d'una novel·la, les bafarades d'un còmic o les il·lustracions d'un àlbum. Això ho aconseguim fent que llegeixin molt i que llegeixin de qualitat, dotant les escoles de bones biblioteques escolars, tenint moltes estones de lectura i, sobretot de bons llibres.

Després de la tasca de formació que he desenvolupat sobre la qual fer una bona tria de llibres, puc dir que he assentat unes bones bases per arribar als meus objectius de treballar la perspectiva de gènere i, per fer de la lectura, no només el mitjà per arribar-hi, sinó també un fi en si mateixa; posant especial atenció a la qualitat literària, a la diversitat de ritmes de lectura dels infants i a la diversitat en la tipologia de llibres, respectant els usos i utilitats de cadascun i oferint-los a la meua maleta.

D'aquesta manera, doncs, considero bona la tasca de recerca que he fet i que he desenvolupat no només en l'àmbit de referents teòrics, sinó també en la pràctica de buscar i cuidar la selecció que feia.

11. Reflexions finals

Per tancar el procés que ha estat el desenvolupament d'aquest Projecte d'Aprenentatge i Servei, em cal fer algunes valoracions personals de com ha estat la vivència i, més enllà de les qüestions més acadèmiques, mesurar quines son les vivències que m'enduc i quines m'agradaria projectar per a un futur més enllà del Treball de Final de Grau.

Primerament, m'agradaria exposar com ha estat de gratificant poder fer un Treball de Final de Grau que tractés la literatura infantil alhora que la perspectiva de gènere, dues qüestions que, en l'àmbit personal, son dos temes rellevants. Ha sigut gratificant que els meus anys de militància al Moviment Feminista en diferents assemblees de poble i barri hagin pogut ajudar-me i acompanyar-me en el treball que culmina la meua etapa universitària. A més, poder treballar la literatura infantil i poder endinsar-me entre àlbums, històries i contes ha sigut un plaer, ja que sempre he sigut una gran lectora.

Pel que fa a valoracions, ha estat molt enriquidor poder portar a la pràctica la teoria que he estat treballant durant tot el curs a les assignatures de "Literatura infantil" i "Biblioteca Escolar". Les bases teòriques d'aquestes dues assignatures m'han estat molt útils a l'hora d'assentar bases i generar criteris per a fer un bon triatge de llibres, i no només això, sinó que l'afecte cap a la literatura infantil i el coneixement que m'han donat aquestes assignatures m'han aportat molta seguretat per a desenvolupar el meu treball, sobretot al moment de la intervenció al seminari del CRP a "La Lluerna".

Així i tot, sento que em falta encara una passa més per acabar aquest projecte i que m'agradaria poder fer si aquest continués; aquest ha estat no poder portar realment a la pràctica tot allò que he estat treballant sobre la teoria durant tants mesos.

Al decidir que el producte de l'ApS aniria enfocat cap a la formació de mestres, vam deixar passar un element important: si no portàvem mai la nostra proposta a l'escola, com sabrem si aquesta està ben feta? Com sabrem si ens hem equivocat per poder portar una proposta que superi aquesta inicial?

Son qüestions que em queden per resoldre, malgrat estic segura que, en acabar el grau universitari i començar a treballar de mestra, se m'obre una porta a començar a experimentar-ho i posar-ho en pràctica a les diferents escoles on vagi.

Espero que, per molt temps més, l'espurna de ganes de canviar el món es contagiï als infants a qui tingui la sort d'educar; espero que la literatura infantil segueixi permetent-me fer-ho de la forma més innocent i màgica.

12. Bibliografia

Aprenentatge Servei. (2017). aprenentatgeservei.cat. <https://aprenentatgeservei.cat/>

Navío, N. A. (2014). Puig, J.M. (2010). Aprendizaje Servicio (APS). Educación y compromiso cívico. Barcelona: Graó, 168 pags. EAN: 9788478277667. DOAJ (DOAJ: Directory of Open Access Journals). <https://doaj.org/article/2af6f16c9bef4094b20bdbbc89543d848>

Ciesielkewicz, M., Muñoz, G. N., & Pou, Y. H. (2017). Impacto y beneficios de la metodología Aprendizaje Servicio para el profesorado de Educación Superior. *Aula de encuentro*. <https://doi.org/10.17561/ae.v19i2.2>

Miquel, M. M. (2011, 1 octubre). *Aprenentatge servei: de l'educació d'avui*. <http://hdl.handle.net/2445/113257>

Paredes, D. M. (2017). Aprendizaje-Servicio: Una práctica educativa que favorece la participación fuerte de los menores en la construcción de las ciudades. *Educacion y Ciudad*, 33, 171-184. <https://doi.org/10.36737/01230425.v0.n33.2017.1659>

Galván, L. M. P., & Cervantes, A. O. (2017). El aprendizaje-servicio (APS) como estrategia para educar en ciudadanía. *Alteridad: Revista de Educación*, 12(2), 175. <https://doi.org/10.17163/alt.v12n2.2017.04>

Albiach, J. (2018). Una escola feminista a imatge del país que ve. *Catalunya Plural*. Retrieved from <http://catalunyaplural.cat/ca/una-escola-feminista-a-imatge-del-pais-que-ve/>

Subirats, M. (2017). *Coeducació, aposta per la llibertat* (Octaedro). Barcelona.

Subirats, M., & Tomé, A. (2010). *Balones fuera: reconstruir los espacios desde la coeducación* (Octaedro). Barcelona.

Berbel, S., Subirats, M., Ferri, F., & Funes, J. (2015). *Educacions: 40 veus sobre educació i societat* (Icaria edi). Barcelona.

Casanovas, L. (2016). La coeducació a les escoles o quan realment garantim la prevenció de les violències de gènere. El Diari de l'educació. Retrieved from <http://diarieducacio.cat/la-coeducacio-a-les-escoles-o-quan-realment-garantim-la-prevencio-de-les-violencias-de-genere/>

Alberdi, I., & Rojas, L. (2005). Violència: tolerància zero (Obra Social Fundació "La Caixa"). Barcelona.

Centre d'Estudis sobre la Dona. (2008). Llenguatge per a la igualtat en la comunicació. Igualdad, D. del G. para la V. de G. del M. de S. S. S. e. (2018). Portal Estadístico. Retrieved from <http://estadisticasviolenciagenero.msssi.gob.es/>

13. Annexos

Annex 1: Cartell i imatges del seminari del CRP de Ripoll a “La Lluerna”

